

tur. Hattâbiyye'nin diğer bir kolu, Ca'fer es-Sâdık'ın kuvvetli ve emin olarak vasıflandırdığı, kendisinde Hz. Mûsâ'nın ruhu bulunduğu anılan Serî el-Aksam'ın mensuplarıdır. Bu fırkaya göre Serî de Ebû'l-Hattâb gibi Ca'fer tarafından gönderilmiş bir resuldür. Bu grup namaz, oruç, hac gibi ibadetleri ilâh olduğuna inandıkları Ca'fer es-Sâdık için eda etmişlerdir.

Bazı kaynaklar, Hattâbiyye ve Muhammise'yi aynı fırka olarak gösterirlerse de (Ebû Halef el-Kummî, s. 56) bu görüş yurarda zikredilen ilk Hattâbiyye fırkaları için geçerli görülmemektedir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde Hattâbiyye mensuplarının Muhammise ile irtibatı bulunduğu düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nâşî el-Ekber, *Mesâ'ilü'l-İmâme* (nşr. J. van Ess), Beyrut 1971, s. 41; Nevbahtî, *Fıraku's-Sî'a*, s. 37-41, 58-60; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 10-13; Nu'mân b. Muhammed, *De'â'imü'l-İslâm* (nşr. Âsaf Feyzi), Kahire 1985, I, 49-50; İbn Bâbeveyh, *Kemâlû'd-dîn ve temâmü'n-nî'me* (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Kum 1405, II, 485; Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 50-60, 81-82; Bağdâdî, *el-Farâk* (Abdülhamîd), s. 247-250; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeyre), V, 48-49; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Hasan el-Mustafavî), Meşhed 1348, s. 290-308; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 179-181; Neşvân el-Himyerî, *el-Hurû'l-'în* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire 1367/1948, s. 166-168; Adudüddin el-İcî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1292, II, 484; B. Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940, s. 32-33; a.m.f., "Abu'l-Khattab", *El*² (İng.), I, 134; W. Ivanow, *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay 1946, s. 113-114; L. Mas-signon, "el-Münhâna's-şahsî li-hayâtî'l-Halâlâc" (trc. Abdurrahman Bedevî, *Şahsiyyât kalîka fi'l-İslâm*, Kahire 1947 içinde), s. 47-48; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973, II, 51-58; Abdullah Feyyâz, *Târîhu'l-İmâmiyye*, Beyrut 1395/1975, s. 118-122; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 231-245; Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *eş-Sıla*, Beyrut 1982, I, 146-151; Fethî M. ez-Zağbî, *Ğulâtu's-Sî'a*, Tanta 1409/1988, s. 311-321; W. Madelung, "Khattâbiyya", *El*² (İng.), IV, 1132-1133; A. Sachedina, "Abu'l-Khattâb", *Elr*, I, 329-330.

HASAN ONAT

HATTAT (الخطاط)

Arap harflerinden doğan İslâm yazısını sanat gayesiyle yazan ve öğreten kişi.

Sözlükte "yazı yazmak, işaret koymak" gibi mânalara gelen *hat* masdarından türetilmiş mübalağalı ism-i fâil olan *hattât* kelimesi sülûs, nesih ve nesta'lik gibi

İslâm yazılarını güzel yazan ve öğreten sanatkâr demektir. Kelimenin ilk defa hangi tarihte kullanıldığı hususunda kesin bilgi yoktur. Mahmut Bedrettin Yazır kaynak göstermeden güzel yazmayı meslek edinenlere eskiden *kettâb* denildiğini, hattat tabirinin Yâkût el-Mûsta'simî'den itibaren başladığını söyler (*Kalem Güzeli*, I, 26). Nihad Çetin ise kelimenin muhtemelen VI. (XII.) yüzyılda kullanılmaya başlandığını, önceleri "okuma yazma öğretene" anlamında kullanılan hattatın zaman içinde "hüs-n-i hattı icra eden sanatkâr" mânasını kazandığını görüşündedir (*İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 29). Nitekim Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba'* adlı eserinde Ömer b. Hüseyin'in (ö. 552/1157) "Hattât" lakabı ile tanındığını kaydetmektedir (XVI, 60, 90). Ancak Müstakimzâde, IV. (X.) yüzyılda yaşamış olan Nizâmî-i Tebrîzî'nin "hattât-ı azîzân" unvanıyla anıldığını, kaynaklarda en eski tarihli olarak bunu tesbit ettiğini belirtmektedir (*Tuhfe*, s. 309).

Arap hattını yazanlara verilen en eski isim *kâtiptir*. Asr-ı saâdet'te Hz. Peygamber tarafından dinî, siyasî, idarî, askerî ihtiyaç ve zaruretlere bağlı olarak vahiy kâtipliği, sır kâtipliği, mektup ve iktâ kâtipliği, ahidnâme ve sulh kâtipliği görevleri ihdas edilmişti. Bu dönemde sanat endişesi gözetmeden günlük yazışmaları yapan kişilere verilen bu unvanın daha sonra hat sanatını icra edenler için de kullanıldığı görülmektedir. Emevîler'in son, Abbâsîler'in ilk yıllarında sanatkâr hüviyetleriyle kâtip unvanı alanlar arasında Dahhâk b. Aclân el-Kâtib, İshak b. Hammâd el-Kâtib, câriye Senâ' el-Kâtib gibi isimler zikredilebilir.

Kâtip kelimesi, "kâtib-i sultânî" ifadesinde görüldüğü gibi Osmanlı saray hattatlarının resmî unvanı olmuştur. Abdullah Kırîmî "Kâtib-i Tatar" (Âlî Mustafa, s. 8), Şeyh Hamdullah'ın hocası Hayreddin Mar'aşî "Kâtib Hayreddin" diye şöhret bulmuştu (a.g.e., s. 26). II. Bayezid devrine (1481-1512) ait bir in'âmât defterinde Şeyh Hamdullah da kâtip diye anılmıştır (Serin, s. 33). Bu sebeple Şeyh Hamdullah eserlerine "Kâtibü's-sultânî" diye imza koymuştur (bk. TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 71). Hattat Ömer (ö. 1130/1718), İsmâil Zühedî (ö. 1221/1806) ve Abdülkadir Şükrü (ö. 1221/1806) efendiler de "kâtib-i sarây-ı sultânî" unvanını alan hattatlar arasında zikredilebilir.

Nefeszâde İbrâhim Efendi'nin *Gülzâr-ı Savâb*'ın birinci kısmına "Tabakât-ı Kuttâb", Suyalcuzâde Mehmed Necib Efen-

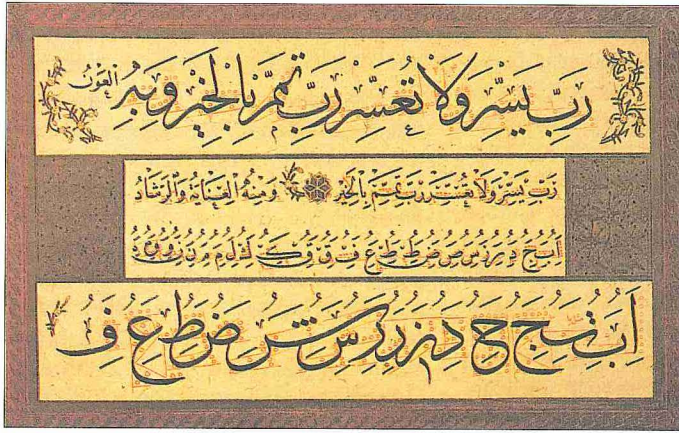
di'nin eserine *Devhatü'l-Küttâb* adını vermeleri Osmanlılar'da hattata kâtip de denildiğinin delili olarak kabul edilebilir.

Kâtip kelimesi böyle bir mânâ kazanmakla beraber hattı sanat gayesiyle meslek edinenlere verilen ilk unvan *muharrir*dir; güzel yazı yazmaya da *tahrir* denilmiştir. Bu unvanı ilk defa kullananın Kutbe el-Muharrir (ö. 154/771) olduğu bilinmektedir. Osmanlılar devrinde bir hüs-n-i hat risâlesi kaleme alan Taczâde Mehmed (ö. 996/1588), eski hat üstatlarından bahsederken "yazar" kelimesini kullanmakla muharririn Türkçe'deki karşılığını vermiş olmalıdır.

II. (VIII.) yüzyılda, bilinen ilk müntesibi Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) olan, *verrâk* adıyla anılan bir meslek zümresi ortaya çıkmıştır. Verrâkların asıl işi, o sıralarda şekillenmesini henüz tamamlamaya çalışan kıraat ve imlâ kaidelerine uygun, hatasız okunabilen mushafları, daha sonraları ise çeşitli konularda telif edilmiş eserleri ücreti karşılığında istinsah etmekte. Bununla beraber aralarında güzel yazma gayretinde bulunanlar da vardı. Abbâsîler devrinde Bağdat'ta gelişen kültür faaliyetlerine bağlı olarak sayıları çoğalan verrâklar, kitap istinsah etmelerinin yanı sıra dükkânlarında hat malzemesi de satmaktaydılar. Bilhassa "mensûb hat" devri idrak edildikten sonra verrâklar arasından hattın sanat olarak meydana çıkışına zemin hazırlayan şahsiyetler de yetişmiştir. İbnü'l-Bevvâb'ın hocası olan Muhammed b. Esed (ö. 410/1019) bunların en önde gelenidir.

VI. (XII.) yüzyıldan itibaren kâtip, muharrir ve verrâk kelimelerinin yerine geçen hattat kelimesi Osmanlılar'da da revaç bulmuş, Taczâde Mehmed'in hattat anlamında kullandığı yazar kelimesi tutulmamıştır. İran sahasında ise *hoşnûvis* (güzel yazan) kelimesi benimsenmiştir. Hat ve hattatlardan bahseden Osmanlı kaynaklarında fazla yaygın olmamakla beraber hattat mânasında hoşnûvis, yazı hususiyetlerine göre de nesta'lik yazana "ta'liknûvis", celif sanatkârına "celfnûvis" (İran'da "gündenüvis"), divanî hattatına "çepnûvis" denildiği de görülmektedir (Müstakimzâde, s. 753; Âlî Mustafa, s. 5; Mehmed Necib Suyalcuzâde, s. 128).

Hat sanatının öğretim ve eğitimi bu sanata lâyık olduğu ilgiyi gösteren İslâm ülkelerinde köklü bir disiplin içinde yürütülmüş, oluşan hat mektepleri (ekol) geleneğe bağlı kalarak tekâmülünü sürdürmüştür. Hat öğretim ve eğitimi konusun-

Mehmed
Şevki Efendi'nin
sülüs- nesih
müfredat
meşk kıtası
(TSMK,
Güzel Yazılar,
nr. 190/1)

da XV. yüzyıldan öncesine ait bilgiler oldukça kısıtlıysa da bu yüzyılın sonlarından itibaren hat sanatının merkezi haline gelmiş olan İstanbul'daki uygulamalar bu konuda yeterli fikir verecek seviyededir.

Osmanlı sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an-ı Kerim kıraatinin yanı sıra hüsn-i hat da öğretilirdi. Kıraati ve hattı öğreten hoca aynı şahıs olabileceği gibi bazı mekteplerde hat öğretimi için ayrı bir hoca belirli günlerde mektebe gelerek çocuklara çalışmaları için örnek bir satır verirdi. Talebeye verilen bu örnek satıra "meşk" denildiği için yazı öğrenimi yerine "meşk almak", öğretimi yerine de "meşk etmek" veya "meşk vermek" tabirleri kullanılmıştır. Hemen hepsi vakfedilmiş olan bu mekteplerin kadrosunda bir hat muallimi bulunmuyorsa bazı hayır severlerin bu vasfı taşıyan hocaları ücretini ödeyerek vazifelendirdikleri de görülmüştür. Zamanımıza intikal eden meşklarine bakarak sıbyan mektebinde çalışan hat muallimlerinin birçoğunun orta derecede hattat olduğu bile söylemez. Ancak bu mekteplerde verilen hat eğitiminin gayesi hattat yetiştirmek değil eli yazıya, dolayısıyla bir dereceye kadar ölçülü olmaya alıştırmaktır. Bununla beraber sıbyan mektebinde almaya başladığı hat dersini kabiliyetiyle ileriye götüren üstatlar da görülmüştür. Meselâ XX. yüzyılın en büyük isimlerinden Sâmî Efendi (ö. 1912) hüsn-i hatta, sıbyan mektebindeki hocası Boşnak Osman Efendi'nin yazdığı sülüs-nesih meşkleriyle intisap etmiştir. Hattâ, sanatında yüceltiği yıllarda sülüs-nesih hattını kimden öğrendiğini kendisine soranlara, asla küçümsememeleri ve bir Fâtiha ile anmaları şartıyla hocasının adını söylediği, yazdığı meşklere de çıkarıp gösterdiği bilinmektedir.

Sanat gayesiyle yazılan hattın öğrenimine gençlik çağlarında başlamak âdeti yaygınsa da Şeyh Hamdullah'ın talebelerinden Receb Revânî Çelebi (ö. 958/1551) örneğinde olduğu gibi elli yaşından sonra bile hat öğrenmeye başlayıp üstün başarı gösterenlere de rastlanmaktadır. Hattatın meşrû bir mazereti olmadıkça öğretmekten kaçınması alışılmış bir davranış değildir. Ancak bazı üstatların bir takım kayıtlar getirdikleri de vâkidir. Meselâ sülüs-nesih üslûbu hâlâ aşılamaayan Mehmed Şevki Efendi'nin (ö. 1304/1887) meşk yazmaktaki titizliğinden dolayı sadece on talebeye ders gösterdiği ve ancak icâzet vererek mezun ettiklerinin yerine yeni talebe aldığı, buna mukabil ta'lik hattının unutulmaz ismi Yesârî Mehmed Esad Efendi'den (ö. 1213/1798) ders alanların aşırı derecede fazla olduğu, hattâ meşhur kâğıtçı Kadri Usta'nın onun evinin önünde oturup gelenlere âharlı meşk kâğıdı satarak geçimini sağladığı bilinmektedir. Meşke devam edenlerin çoğu medrese talebesi olduğundan Yesârî'nin bu tarzdaki meşklere hakkında "softa meşki" tabiri yaygındır.

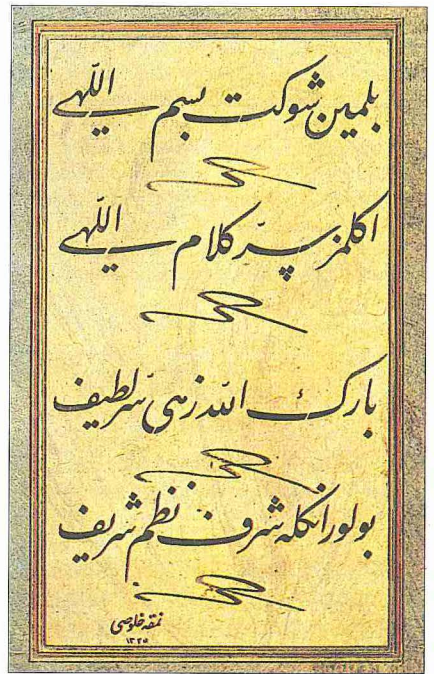
Hat üstatları Enderûn-ı Hümâyûn, Dîvân-ı Hümâyûn, Galata Sarayı, Muzika-i Hümâyûn gibi resmî veya medrese, mektep gibi vakfedilmiş bir öğretim kurumunda hat eğitim ve öğretimi yaptıkları gibi, evlerinde de haftanın bir veya iki gününde yazı meşkeder, bunun karşılığında hiçbir maddî çıkar beklemez, hatta hediye bile kabul etmezlerdi. Sanatın zekâtı kabul edilerek yüzyıllardır yürütülen bu gelenek son zamanlara kadar korunabilmiştir. Ancak bir mektepte hat öğretmenlere günlük veya aylık bir ücret ödenirdi. Meselâ Şeyh Hamdullah'ın (ö. 926/1520) 30, Ahmed Karahisârî'nin (ö. 963/1556) 15-16 akçe yevmiye aldıkları *Menâkıb-ı Hünverân*'da belirtilmektedir. Aynı şekilde bazı külliyyelerde "meşkhâne" ya-

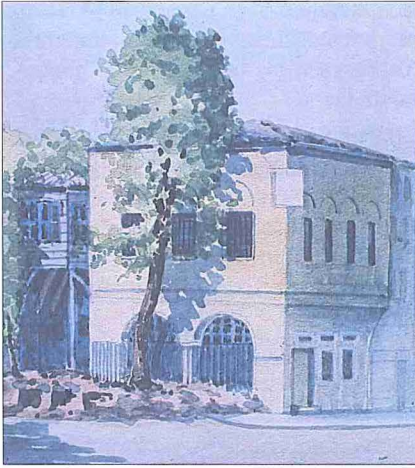
hut "yazı odası" olarak anılan ve hat meşkine tahsis edilmiş bulunan hücreye haftanın muayyen gün veya günleri gelen hat üstatlarına da vakfiye gereği bir ücret tahsis edilmiştir. Misal olarak Nuruosmaniye Medresesi'ndeki yazı odasında Abdullah Zühdi ve daha sonra Filibeli Hacı Ârif efendilerin, Çarşıkapı'daki 1957'de yıktırılmış olan Kemankes Mustafa Paşa Medresesi'nde Sâmî Efendi'nin yıllarca hat muallimliğini sürdürdükleri ve birçok hattat yetiştirdikleri zikredilebilir. 1914 yılında hüsn-i hattın ihyası için açılan Medresetü'l-hattâtın'ın muallim maaşlarının da vakfiyelerde esasen mevcut olduğu halde fiilen harcanamayan hat muallimi ücretlerinin birleştirilmesiyle toparlandığı bilinmektedir.

Hat öğretiminde üçüncü bir yol da varlıklı kimselerin çocukları ve aile efradı için bir hat muallimini haftanın belirli günlerinde konaklarına davet etmeleriydi. Böyle meşklerde de hocanın kararlaştırılan ücreti alması tabii sayılırdı.

Hat sanatı talebeye "müfredat meşki" ve "mürekkabat meşki" adı verilen iki merhalede öğretilir. Müfredat meşkinde harflerden önceki satıra sülüs-nesih meşklarine mahsus olmak üzere, "Rabbi yessir velâ tüassir rabbi temmim bi'l-

Mehmed Hulûsî Efendi'nin ta'lik mürekkebat meşki
(M. Uğur Derman koleksiyonu)

Medresetü'l-hattâtîn'in Süheyl Ünver tarafından 1957 yılında yapılan sulu boya resmi (Süheyl Ünver arşivi)

hayr" duası her iki hat neviyle de yazılır. Meşkedilecek yazı cinsine göre elifbâda ki harfler önce teker teker satır halinde sıralanarak öğretilir: Elif, be, cîm, dâl, râ, sîn...; "hurûf-ı mukattaa" denilen bu temel harflerde nokta farkıyla değişik ses veren harf şekillerinden sadece biri gösterilir. Meselâ cîm öğrenildikten sonra çe, hâ veya hı gibi ses farkını konulan noktalarla kazanan harfler eğer şekil itibarıyla farklılık gösteriyorsa bu da meşkte yerini alır. Yine bunun gibi sîn harfi dişli olarak tarif edilmişken bunun keşîdeli şeklinin üstüne üç nokta konularak şîn harfi de öğretilmiş olur. Ancak sîn harfinin mutlaka dişli yazılması gerekmez, keşîdeli olarak da yazılabilir. Daha sonraki safhada iki harfin bitişmesi öğretilir. Bunda da bir başka harfin önüne geldiklerinde birbirinin benzeri şekle giren harflerden (meselâ be-pe, te-se, nun-ye; cim-çe, ha-hı; sîn-şîn; sad-dad; tı-zı; ayn-gayn; fe-kaf gibi) elifbâda ilk geleninin meşkedilmesi yeterli bulunmuştur. Yani harflerin öğretiminde ses değil şekil farklılıkları ön plandadır. Müfredat meşkini bitirdiğinde talebenin hat sanatına kabiliyetinin bulunup bulunmadığı hoca tarafından anlaşılabilecek hale gelmiş olur. Talebenin hattatlığa ilgisini ölçmek için bazı hocaların öğretimin bu ilk safhasında onlara dersi gününde yapmamak, kâsten bekletmek gibi birtakım zorluklar çıkardıkları da vâkidir. Hat sanatına gönülden bağlı olanların şevkini daha da arttırmak, sönük heveslilerin kendiliğinden tasfiyesini sağlamak bu gibi tedbirlerle

mümkün olabilmış, böylece bu sanatın ehil sayılabilecek kişilere emanet edilmesi sağlanmıştır. Meşkin ikinci safhası mürekkebatla başlar. Bu safhada tertip ve terkip (kompozisyon) kabiliyetini geliştiren çalışmalar yapılır. Bunun için de kelimelerden oluşan misra veya cümle şeklinde satırlar, meselâ sülûs-nesihte Arapça uzun bir kaside (Kasîdetü'l-bür'e, Elif Kasidesi, Kasîdetü'l-bürde...), ta'likte Molla Câmi'nin on dokuz beyitlik "Besmele Kasidesi" veya Hâkânî Mehmed Bey'in *Hilye-i Hâkânî*'sinden seçme beyitler yazılmaya başlanır; daha sonra âyet ve hadisler, dualar, ebced hurufatı, hat hakkındaki birkaç kelâmîkibâr meşkedilir. Yetenekli bir talebenin her hafta hocaya düzenli olarak devam etmesi şartıyla, üç beş yılda bütün bu merhalelerin geçilebilmesi mümkündür. Sadece rik'a hattı daha kısa zamanda öğrenilebilir.

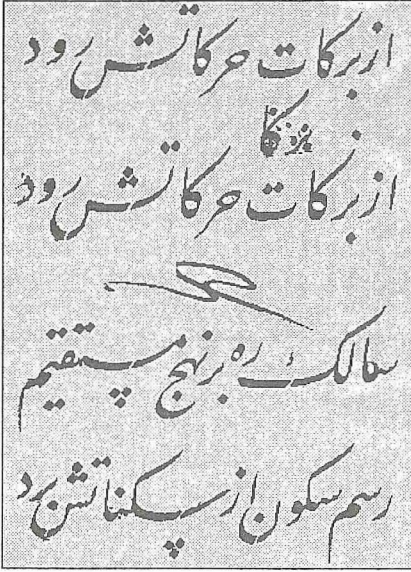
Meşk örneklerinin zamanımıza yaklaşıkça belirli bir sayfa düzenine girdiği, dolayısıyla daha da güzelleştiği görülmektedir. Hat dersi ekseriya haftada bir olmak üzere belirli bir günde tek satır halinde verildiğinden hoca da meşkini bu esasa göre yazar. Sülûs ve nesih öğrenimi beraberce yürütüldüğü için her ikisinden ayrı ayrı birer satır yazılması gerekir. Buna göre muntazam çalışan bir talebe için meşkin her hafta yenilenmesi olağan-

dır, ancak üstadına beğendiremezse bu süre uzar. Çok defa hocaların kendi meşk satırlarının sonuna koydukları tarihten bu durumu takip etmek mümkündür. Bazan tamamı bir kerede yazılmış bulunan meşkler de görülür ki bunlar daha özenle hazırlanmış örneklerdir. Meşkin her satırının altına Arapça "sa'y" (çalışma) kelimesini oluşturan sîn, ayn, yâ harflerinin bitişik halde üslûplaştırılmasıyla sülûs ve nesih ince, ta'likte kalın olarak çekilen bir işaret konulur. Hocanın öğrencisine "çalış!" ihtarı sayılan ve en az üç asırdan bu yana kullanıldığı tesbit edilen bu işaretler her hattata göre farklı bir karakter taşır. O kadar ki bazı meşhur hattatların meşkleri imzasız oldukları halde bu şekiller sayesinde tanınabilir.

Hoca, verilen meşke bakarak onu aynen taklide çalışan talebenin yazısını beğenmediyse o satırın hemen altına beğenmediği harf veya kelimeyi kaidesine uygun bir şekilde yazar; noktalarla da ölçülerini belirtir. Buna "harf çıkartmak" veya "çıkartma" denir. Talebe, bu harfleri çalışıp yine satır halinde bütününü yazarak bir sonraki derste getirir. Üstadı bir kusur görürse tekrar aşağıya çıkartma yapar, çok takdir ettiği kısımların etrafını da kalemle çizer. Buna da "kaftanlamak" veya "kaftan giydirmek" denir. Eğer satırı bütününü beğendiyse kendi

Mehmed Şevki Efendi'nin mürekkebat meşk kitabı (TSMK, Güzel Yazılar, nr. 188)

Necmeddin Okyay'ın, hocası Sâmî Efendi'ye gösterdiği ta'lik mürekkebat meşki (M. Ugur Derman arşivi)

meşklerinin altına koyduğu "sa'y" işareti, "Hocan kadar yazmışsın" demek ister gibi talebesinin yazdığı satırın altına koyar, yahut doğrudan doğruya "âferin" yazarak takdirlerini belirtir ve yeni bir meşk verir.

Meşklerde sülüs ve nesih yazıları bazan ayrı, ekseriya beraber olarak aynı hoca tarafından gösterilir. Bu iki yazıdan birine talebenin istidadına göre daha önce, diğerine bir süre sonra geçildiği de olur. Beraber öğretildiğinde sülüs ve nesih birer satır yazılmak üzere iki satır meşk verilir, ertesi ders yine iki satır eklenince kıta tamamlanmış olur.

Hat sanatında yazının sadece kâğıdın bir yüzüne yazıldığı sayfalara "kıta" denir. Asıl adı rikâ' olan hatt-ı icâze bu arada ayrıca meşkedilerek öğrenilir. Aklâm-ı sittenin diğer cinsleri olan muhakkak, reyhânî ve tevki' yazıları terkedilmiş olduğundan öğretilmesi hususundaki bilgiler azdır. Ta'lik, yatay biçimli dörder satırlık meşk kıtalarında yalnız başına yazılır; bunun hocası da çoğu zaman ayrıdır. Tuğra, divanî ve celi-divanînin dışarıda pek kullanım alanı bulunmadığından yalnız Dîvân-ı Hümâyûn'da öğretilmiştir. Rik'a ise sanat yazısı mahiyetinde değildir, el yazısı olarak mekteplerde ve resmî dairelerde öğretilir. Beyazıt'taki askerî kâtiplerin yetiştirildiği Menşe-i Kûtâb-ı Askerî, Bâbiâli rik'asının Dîvân-ı Hü-

mâyûn'daki kadar mükemmel şekliyle öğretildiği bir kuruluştur.

Talebe yazının müfredat kısmını bitirince hoca son meşkin altına sülüs-nesihte "Temmeti'l-hurûf bi-avnillâhi meliki'r-raûf" (Allah'ın yardımıyla harfler tamamlandı) ibaresini, ta'likte ise, "Çün halâsî zi-müfredât âmed / Vakt-i meşki mürekkebat âmed" (Müfredattan kurtulunca mürekkebat meşkinin vakti geldi) beytini ilk mürekkebat meşki mahiyetinde yazar. Daha önce ayrıntıları anlatılan mürekkebatın sonlarına yaklaşıldığında artık aldığı her meşki bir öncekinden gelişmiş olarak yazabilecek seviyeye ulaşan hattat adayına üstadının icâzet verme zamanı gelirdi. Bu, genç hattatın müstakil olarak yazdığı yazıların altına imza koyabileceğine dair bir izin vesikasıdır. Yazıya imza koyma yetkisini almaya "icâzet almak", bu husustaki yazılı vesikaya da "icâzetnâme" denir. Yazıların altına imza konurken "ketebehû" (bunu yazdı) kullanıldığı için icâzetin bir adı da "ketebe kıtası"dır.

Talebe icâzet almak için hocası tarafından seçilen eski üstatlarından birinin "yazısına taklit ederek" yazar (bk. HAT). Taklit edilecek bu yazı ekseriya kıta denilen biçimde olur. Kur'an-ı Kerim'in bir cüzünü veya tamamını yazarak nesih yazısından icâzet alanlar bulunduğu gibi sülüs-nesih icâzetnâmesi almak için hilye-i sadet yazanlar da çoktur.

Takliden yazılıp da hoca tarafından beğenilen bu kıtanın altına, sülüs-nesih icâzetnâmelerinde, sonradan icâzetlerde kullanılması âdet olduğu için "hatt-ı icâze" adını alan rikâ' hattı ile, ta'lik icâzetnâmelerinde ise hurde ta'lik ile bir izin-nâme yazılır. Bu ibarenin Arapça olması gelenek halini almakla birlikte ender olarak Türkçe yazılanları da vardır. Kebeci-

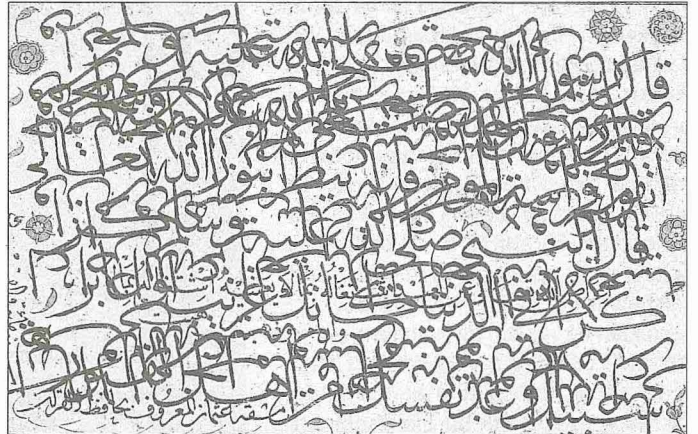
zâde Mehmed Vasfi Efendi'nin (ö. 1247/1831) tesbit edilen birkaç icâzetnâmesi Türkçe yazmayı tercih ettiğini göstermektedir.

Hattın ve onu tamamlayan diğer kitap sanatlarının öğretimi için kurulan Medresetü'l-hattâtın mezunlarına verilen resmî icâzetnâmeler, öğrenci hangi nevi hattı öğrenirse öğrensin daima divanî hattı ile yazılmış, altına da hocanın mührü basılmıştır.

İzin cümlesinin, bazı farklılık ve ilâvelerle hemen her zaman kullanılan esası şöyle tercüme edilebilir: "Bu latif kıtayı yazana (talebenin adı), yazılarının altına ketebesini koymasına için icâzet verdim. Allah ömrünü ve mârifetini çoğaltsın. Ben onun muallimiyim (hocanın adı), tarih".

Hattat unvanını almaya hak kazanan talebe için bir icâzet cemiyeti tertip edilir, hattatların bir kısmı hâfızlığa da çalıştığı için zaman uygunsa bu merâsim hıfz cemiyetiyle birleştirilirdi. Ekseriya bir camide yapılan bu merasimde yeni hattatın tezhiplenmiş yazısı asıl hocanın yanı sıra diğer hat üstatlarından oluşan ve orada hazır bulunan bir "hat jürisi"ne arz edilir, bu hattatlardan birkaçı, kendilerine ayrılan yere bu icâzeti tasdik ve yeni meslektaşlarını tebrik ettiklerini yine Arapça olarak yazarlar. Buna "icâzet tasdiki" denir. İcâzetnâmede hoca kendisini çok defa "ene muallimuhû" (ben onun muallimi) diye belirterek jürideki diğer hattatlardan ayırt edilmesini sağlardı. Aynı kıta üstünde otuz kırk hattatın tasdiki bulunan ve Edirne'ye mahsus olduğu için "edirnekârî" denilen icâzetnâmeler de vardır.

İcâzet alan şahsa, önceden kararlaştırılan bir mahlasın merasim sırasında verilmesi ve bunun da izin cümlesinde yer alması usuldendi. İsmâil Zühdü, Musta-

Hâfız
Osman'ın
sülüs-nesih
karalaması
(İÜ Ktp., AY,
nr. 6469)

Mustafa
Râkım Efendi'nin
sülûs- nesih
icâzet kitabı
(TSMK,
Güzel Yazılar,
nr. 324/2-5)

fa Râkım, Mustafa İzzet, İsmâil Hakkı, Mehmed Hulûsi gibi meşhur hattatların ikinci isimleri kendileri için uygun görülen mahlaslardır.

Osmanlı kaynaklarına göre ilk defa Zeynüddin Abdurrahman İbnü's-Sâiğ (ö. 845/1442) tarafından konulan bu icâzetnâme geleneği asırlarca titizlikle korunmuş, herhangi bir sebeple vaktinde icâzet alamamış büyük hattatlar bile ilerlemiş yaşlarında olsun bu kaideyi bozmamışlardır. Eğrikapılı Mehmed Râsim (ö. 1169/1756) ve Hekimbaşı Kâtibzâde Mehmed Refî (ö. 1182/1768) efendilerin ileri yaşlarında birbirlerine sülûs- nesih ve ta'likten karşılıklı icâzet vermeleri, Hacı Mehmed Nazîf (ö. 1331/1913) gibi bir üstadın altmış yaşında iken Sâmi Efendi'den ta'lik icâzeti alması bu hususta hatırlanacak misallerdendir.

Devhatü'l-küttâb, Tuhfe-i Hattâtîn gibi hat kaynaklarında çoğunlukla bir yemek ziyafetiyle biten icâzet cemiyetlerine dair bazı hoş hadiseler tafsîlâtıyla yer almıştır. Ketebe alacak olan talebe önde gelen bir Osmanlı ailesine mensupsa icâzet cemiyeti ikamet ettikleri konakta, yahut mevsim uygunsa Kâğıthane'de tanelalı bir şekilde icra edilirdi. İcâzetnâme usulünün son iki yüzyılda bazan kötüye kullanıldığı, düşük vasıfta yazı yazanlara hatır için icâzet verildiği, zamanımıza kadar gelen bazı örneklerden anlaşılmaktadır. Yine geçen yüzyılda eski bir hat numunesinin takliden yazılması yerine herhangi bir kıta yazarak icâzet alma usulünün uygulandığı da görülmüşür.

Yeni hattat fırsat buldukça hocasına devam ederek eksik kalan bilgilerini tamamlar, gerektiğinde yazılarını tashih ettirir, bu arada öğrenilen hat cinsinin

celîsini meşketmeye başladır. Hat sanatında en son merhale olan celî için ayrıca icâzet verme usulden değilse de bunun da bazı istisnaları görülmüşür. Hat sanatkârları arasında Mahmud Celâleddin Efendi (ö. 1245/1829) gibi bir hocadan ders görmeden eski üstatların yazılarına bakarak yetişen üstün kabiliyetlere de rastlanmaktadır.

Hattatların, "Hoca ile talebeyi ölüm ayırır" düsturuna sıkıca bağlı oldukları görülmektedir. Üstadı yaşlandığında meşk günleri ona yardımcı olmayı şerefli bir vazife sayan hattatlar az değildir. Bir hattat sanatını ne kadar ileriye götürse, hattâ hocasından daha üstün bir seviyeye ulaşsa bile onun yanında tevazu ve hürmetle hareket eder, bu duygudan uzak olanların sanatında ilerleyemeden silineceklerine inanılırdı.

Osmanlılar'da matbaacılığın yayılışından önce kitapları çoğaltan yazıcılara "nâsih" veya "nessâh" denilirdi. Bunların hüsn-i hatta riayet gibi bir kayıtlarının olmadığı, sadece sipariş edilen eseri istinsah ettikleri, icâzetnâmesi bulunmayanların teamül gereği imza da koymadıkları görülmektedir. Matbaanın Osmanlı ülkesine girmesine karşı tepkilerini bir meslek ve menfaat dayanışması şeklinde ortaya koymaları yüzünden haksızca itham edilen bu zümrenin, kitap baskısının çok güçlüklerle yapılabildiği XV-XVI. yüzyıllarda matbaalardan daha süratle kitap çoğalttığı da bir gerçektir. Sanat kaygısı taşımayan bu yazıcıların çoğalttığı eserlerde rastlanan imlâ hatalarını, hattı sanat gayesiyle meslek edinmiş hattatlara da yansıtmak büyük bir haksızlıktır. Hattatların hepsinin cahil olduğuna dair tekrarlanan aslı Arapça söz birçok âlim, münşî ve şairin aynı zamanda

hattat olduğunun belgelenmesiyle çürütülmüşür.

Her hattatın meslek hayatı önceleri hocasının yolunda devam eder. Ufak tefek üslûp farklarıyla kendi sanat güçlerini ortaya koyan hattatlar olduğu gibi hocasından ayırt edilemeyecek şekilde yazanlar da vardır. Ancak üstün yetenekli olanlar farklı bir üslûp yaratır ve yeni üslûp mekteplerinin doğuşunu temin ederler. Aklâm-ı sittedeki üslûp mektepleri şöyle sıralanabilir: Yâkût el-Mûsta'simî mektebi (XIII. yüzyıl), Şeyh Hamdullah mektebi (XV-XVI. yüzyıl), Ahmed Karahisârî mektebi (XVI. yüzyıl), Hâfız Osman mektebi (XVII. yüzyıl), İsmâil Zühüd mektebi (XVIII. yüzyıl), Mustafa Râkım mektebi, Mahmud Celâleddin mektebi, Kazasker Mustafa İzzet mektebi, Mehmed Şevki mektebi (XIX. yüzyıl).

Bunlar arasında Ahmed Karahisârî ve Mahmud Celâleddin mektepleri gibi diğerleri karşısında tutunamadığı için sona erenler de vardır. Üslûp mektepleri cihetinden en parlak devir XIX. yüzyıldır. Bu üstatların yetiştirdiği emsalsiz hattatlarla her mektep çeşitli şubelere ayrılmış-

Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin ta'lik kıtasının Mir Mehmed Emin tarafından icâzet tasdiki (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 143-188)

tır. Meselâ Kazasker Mustafa İzzet Efendi mektebinin Mehmed Şefik Bey, Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey, Hasan Rızâ Efendi gibi şubeleri vardır. Mehmed Şevki Efendi ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi mektepleri zamanımızda da sürdürülmektedir. Celi sülûste ise Mustafa Râkım mektebi bütün üslûpları silerek Sâmî Efendi ile en ileri seviyeye ulaşmıştır.

İran nesta'likinin İstanbul'a intikalinden sonra Osmanlılar arasında önceleri İmâd el-Hasenî mektebi hâkim iken Yesârî Mehmed Esad mektebi ile Türk ta'liki doğmuş, oğlu Yesârîzâde Mustafa İzzet mektebi ile gelişerek Sâmî Efendi'de zirve noktasını bulmuştur.

Eski hat uzmanları hattatların eser verdikleri devreleri "evâil" (başlangıç devri), "evâsıt" (orta devir), "evâhir" (son devir) şeklinde üçe ayırmışlar, bu üç devreden her birini de aynı adlarla tekrar üçe bölmüşler ve böylece bir hattatın sanat hayatını dokuz devreye ayırmışlardır.

Hattatlar arasında kıdemi ve dirayetiyle ön sırayı alana verilen "reisü'l-hattâtîn" unvanının, eldeki belgelere göre sadece Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey (ö. 1317/1899) ile Hacı Kâmil Akdik'e (ö. 1360/1941) resmen verildiği ve bu unvanın 500 kuruşluk tahsisatı olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte tarihte bazı hattatlar için bu unvanın itibarı olarak kullanıldığı da görülür. Yaşayan hattatların en yaşlısına bir saygı nişanesi olarak verilen "şeyhü'l-hattâtîn" unvanının ise resmî bir yanı yoktur.

Hattatlar tevazu göstererek imza koymadan birçok eser bırakmışlardır. Bu eserlerin üslûplarına ve şivelerine bakarak hattatını tanımak büyük bir hünerdir. Hat uzmanlarının kime ait olduğunu tasdik ettikleri eserler de imzalıları kadar makbul tutulur. Bu konunun en muteber isimleri olarak safah Bartınlı Rıdvan Efendi (ö. 1150/1737), Çarşambalı Hacı Ârif Bey, Necmeddin Okyay ve Macit Ayral ilk hatıra gelenlerdir.

Hattın metni Türk, Arap ve Fars dillerinden hangisiyle olursa olsun imza ibaresinin Arapça olması kökleşmiş bir gelenektir. Hepsî de "bunu yazdı" mânasına gelen "ketebehû, nemekahû, harrerehû, sevvedehû, rakamehû" ibarelerinden biriyle başlayan imzada hattat "fakîr, hakîr, müznib" gibi mütevazî vasıflarla kendisinin, babasının ve ekseriya bir şükran vesilesi olmak üzere hocasının adını, hatta yazı şeceresini sıralar. Sonunda annesi de dahil hepsinin günahlarının affını diler.

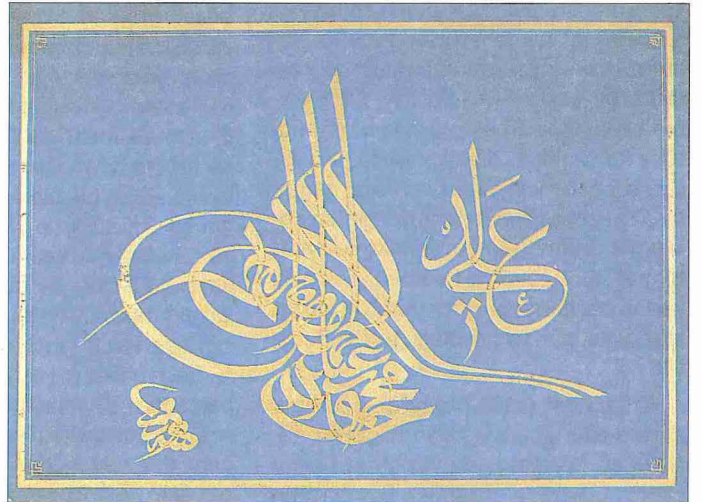
Meşk ve karalama olarak yazılan yazıların imzası ekseriya "meşekahû" (bunu meşk etti), taklit veya nakledilmiş hat örneklerinde ise "kalledehû" (bunu taklit etti) yahut "nakalehû" (bunu nakletti) ile başlar. Bazı yazılarda bu ibareleri kullanmadan hattatın doğrudan doğruya adını yazdığı da görülmektedir.

Hat genellikle kendi türündeki hatla imzalanır. Hattatlar imza mânasına "ketebe" kelimesinin kullanılmasını tercih etmişlerdir. Ta'lik kıta ve levhalara, bu yazıdan daha ince kalemle yazılan hurde ta'lik ile ketebe konması daha uygundur. Sülûs ve nesih yazılarının imzaları, icâzet yazısı adıyla da tanınan rik'a ile de yazılabilir. Önceleri celi sülûs ve tuğra ketebe-leri de satır halinde tevkî' hattı ile yazılırken, tuğra ve celi sülûste çığır açan Mustafa Râkım Efendi, tahminen 1225 (1810) yılından itibaren bu nevi eserler için sülûs ve tevkî' karışımı üslûplaştırılmış bir imza icat etmiştir. Üst ve alttan uzantıları olan ve nokta kullanılmayan bu istifte "ketebehû Râkım" yazılıdır. Râkım'dan sonra yetişen celînüvisler ve tuğra-keşşer de bu imza şeklini benimsemişler ve nâdir olarak nokta kullanmışlardır. Yine Râkım Efendi'nin, talebesi Sultan II. Mahmud için tertip ettiği girift imza modeli de daha sonra yetişen hattatların ketebe-lerine ilham kaynağı olmuştur.

Aklâm-ı sitte hattatlarının, kimin kimden hat sanatını öğrendiğini sıralamalarıyla ortaya çıkan ve hat sanatının piri sayılan Hz. Ali'ye kadar uzanan şecereleri vardır. Bir iftihar vesilesi olan bu şecerelere "hattat silsilenâmesi" de denir. Aynı şekilde ta'lik hattatlarının da şeceresi tertiplenmiş, ancak diğer hat çeşitleri için böyle bir sıralama yapılmamıştır.

Kaynaklarda 3000'e yakın hattatın biyografisi bulunmaktadır. Adları verdikleri eserlerden tesbit edilebilen hattatlar da bu sayıya eklenebilir. Kaynaklarda hat sanatkarı olarak zikredilen en eski sima, Emevîler devrinde şöhret kazanmış olan Hâlid b. Ebû'l-Heyyâc'dır. Aklâm-ı sitte-nin doğuşu, gelişmesi ve üslûp kazanmasında önemli rol oynayan bazı hattatlar şöyle sıralanabilir: Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Kutbe el-Muharrir, Dahhâk b. Ac-lân, İshak b. Hammâd el-Kâtib, İbrâhim es-Siczî (III./IX. asır), Ahvel el-Muharrir, Abbas b. Ahmed b. Tolun'un kâtiplerinden Tabtâb el-Muharrir, Ebû Ali İbn Mukle'nin kardeşi Ebû Abdullah Hasan (ö. 338/949), Ebû Abdullah Muhammed b. Esed el-Kâtib (ö. 410/1019), Muhammed İbnü's-Simsimânî, İbnü'l-Bevvâb, Emî-nüddin Yâkût el-Mevsilî (ö. 618/1221), Yâkût el-Mûsta'sımî ve talebeleri, Abdullah Ergun (ö. 744/1343), Şeyh Ahmed-i Sühreverdî, Mübârek es-Süyûfî, Mübârek Şah b. Kutub, Abdullah-ı Sayrafî, Nasrullah et-Tabîb, Şemseddin Baysungurî (ö. 850/1446), Yahyâ Süfî, Ali Süfî, Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520), Mustafa Dede, Şükrullah Halîfe, Ahmed Karahisârî, Abdullah Kırîmî, Hasan Çelebi (ö. 1002/1594'ten sonra), Derviş Ali, Eyyübî Mustafa b. Ömer, Hâfız Osman (ö. 1110/1698), Yedikuleli Abdullah Efendi, Şekercizâde Seyyid Mehmed Efendi, Eğrikapılı Mehmed Râsim, İsmâil Zühdü (ö. 1221/1806), Mustafa Râkım Efendi, Mahmud Celâleddin Efendi, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Abdullah Zühdü Efendi, Mehmed Şefik Bey, Mehmed Şevki Efendi, Çarşambalı Ârif Bey, Filibeli Ârif Efendi (ö. 1909), Sâmî Efendi, Nazîf Bey, Hasan Rızâ Efendi, Ömer Vasfî Efendi, Şeyh Mehmed Aziz Efendi, Hacı Ahmed Kâ-

Mustafa
Râkım
Efendi'nin
Sultan
II. Mahmud
tuğrası
(İÜ Ktp.,
İbnülemin,
nr. 314)

mil Akdik (ö. 1941), Emin Yazıcı, İsmail Hakkı Altunbezer, Mustafa Halim Özyazıcı, Hamit Aytaç (ö. 1982).

Nesta'lik (Osmanlılar'da ta'lik) yazısının doğuşu, gelişmesi ve üslup kazanmasında önemli rol oynayan bazı hattatlar da şunlardır: Mîr Ali Tebrîzî (ö. 850/1446), Sultan Ali Meşhedî (ö. 926/1520), Mîr Ali Herevî, Şah Mahmûd Nîşâbüri, Mîr İmâd el-Hasenî (ö. 1024/1615), Deriş Abdî-i Mevlevî, Durmuşzâde Ahmed Efendi (ö. 1129/1717), Kâtibzâde Mehmed Refî, Şeyhülislâm Velîyyüddin Efendi, Yesârî Mehmed Esad, Yesârîzâde Mustafa İzzet (ö. 1265/1849), Sâmi Efendi (ö. 1912), Mehmet Hulûsî Yazgan, Necmeddin Okyay (ö. 1976).

Hattatların hayatına dair bilgiler önceleri biyografi kitaplarında yer almakta iken zamanla müstakil eserler yazılmıştır. Bu konuda Osmanlılar'daki en eski kaynak Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi'nin (ö. 1008/1600) *Menâkıb-ı Hünervârân*'ıdır (İstanbul 1926). Nefeszâde İbrâhim Efendi'nin *Güldâr-ı Savâb*'ı (İstanbul 1938), hattatların yanı sıra hat aletlerine ve malzemesine dair çok kıymetli ve geniş bilgiler de veren ikinci önemli kaynaktır. Suyolcuzâde Mehmed Necîb Efendi'nin *Devhatü'l-küttâb*'ı (İstanbul 1942) sadece hattatların biyografilerini ihtiva eder ve ilk iki kitaptan çok daha zengindir. En geniş hat kaynağı olma özelliğini taşıyan eser ise Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'idir (İstanbul 1928). İranlı Habib Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'den bazı bölümleri aynen aktarıp İranlı hattatları daha geniş olarak eklediği *Hat ve Hattâtân* (İstanbul 1305) adlı eseri bu konuda neşredilen ilk kitaptır. İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar* (İstanbul 1955) adlı eserinde *Tuhfe-i Hattâtîn*'den bu yana yetişen hattatların hal tercümelerini de yazarak bu meslek zümresini zamanımıza kadar getirmiştir. Arapça'da hattatlara dair müstakil bir eser telif edilmemiştir. Farsça'da Mehdi Beyânî'nin *Ahvâl ü Âşâr-ı Hoşnûvîsân* adlı kitabı (I-IV, Tahran 1393 hş.), Kadî Ahmed b. Mîr Münşî'nin X. (XVI.) yüzyıl sonlarında kaleme aldığı *Gülistân-ı Hünervâr*'ın (Tahran 1352) devamı mahiyetindedir. Clément Huart'ın *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman* (Paris 1908) adlı kitabı günümüzde de değerini korumaktadır.

İstanbul'da bulunan İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin (IRCICA) 1986'dan bu yana her üç yılda bir geç-

mişteki hat üstatları adına tertiplelediği yarışmalar, Türkiye'de olduğu kadar bütün İslâm âleminde ve bazı Batı ülkelelerinde de hat ve hattatlara karşı ilginin artmasını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemül-üdebâ*, XVI, 60, 90; Kumî, *Gülistân-ı Hünervâr*, tür.yer.; Beyânî, *Hoşnûvîsân*, tür.yer.; Müstakimzâde, *Tuhfe*, tür.yer.; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305; Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman*, Paris 1908; Âlî Mustafa, *Menâkıb-ı Hünervârân*, İstanbul 1926; *Güldâr-ı Savâb*, tür.yer.; Mehmed Necib Suyolcuzâde, *Devhatü'l-küttâb*, İstanbul 1942; İbnülemin, *Son Hattatlar*, tür.yer.; Necmeddin Okyay, *Hâtırat*, Uğur Derman Özel Kitablığı; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts., s. 281-295; M. Uğur Derman; "Türk Yazı San'atında İcâzetnâmeler ve Taklîd Yazıları", VII. *TTK Bildiriler*, Ankara 1973, II, 716-727; a.mlf., "Yazı Tarihimizde Hattat İmza ve Şecereleri", a.e., II, 728-732; a.mlf., "Hattat", TA, XIX, 55-60; Yazır, *Kalem Güze- li*, I, 26, 143-157; Nihad M. Çetin, "İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, İstanbul 1992, s. 14-30; Muhiddin Serin, *Hattat Şeyh Hamdul- lah*, İstanbul 1992, s. 33; Abdülhamit Tüfekçi-oğlu, "Mehmed b. Tâceddin ve Hüsn-i Hat Risâlesi Hakkında", KAM, XXVI/1 (1997), s. 45-48; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merâsim ve Tabirleri*, İstanbul 1995, s. 70-75; Ali Cânîp [Yöntem], "Hattatlık ve Türkler", *Hayat*, LIV, Ankara 1927, s. 22-23.

M. UĞUR DERMAN

HATUN

Türkler'de ve Moğollar'da hükümdar ailesine mensup kadınlar için kullanılan bir unvan.

Türk ve Moğol lehçelerinde *hatun*, *hâtyn*, *hotun*; *katun*, *katyn*, kadın gibi çeşitli şekillerde bulunan ve *hâtûn* (çoğulu *havâtîn*) şeklinde Arapça'ya da geçmiş olan kelimenin etimolojisi kesin biçimde yapılamamıştır. Bu hususta iki ayır görüş bulunmakta ve bunlardan daha fazla benimsenenine göre kelimenin aslını Soğdca (Orta Farsça'nın doğu kolu) *hwat'yn* / *hwâtûn* "kraliçe" (*hwat'y* / *hwatâwın* "kral" dişili) oluşturmaktadır (Räsänen, s. 157; Clauson, s. 602-603). Bir var sayıma dayandırılan diğer görüşte ise Türkçe'nin en eski dönemlerinde mevcut olduğu ileri sürülen *kağatun* (kağan-dan türeme) kelimesinin sonradan bu şekle dönüştüğü iddia edilmektedir (Doerfer, III, 132-141). Hatun (kadın), tarih boyunca Türkler'le temas etmiş Asya ve Avrupa milletlerinin dillerine "Türk hükümdarının karısı, Türk kadını, saygın kadın, yönetici kadın" anlamlarıyla geçmiş-tir (geniş bilgi için bk. a.g.e., a.y.).

Hatun, Hunlar'dan itibaren İslâm öncesi Türk devletlerinde hükümdar zevcesinin resmî unvanı olarak kullanılmıştır. Eski Türk devletlerinde hatunlar devlet işlerinde söz sahibiydiler ve protokolde yerleri vardı. Aralarında Mete'nin eşi gibi devlet siyasetine yön verenler bulunduğu kadar nâibe olarak devleti idare edenler, hatta devlet başkanlığı yapanlar da vardı. Bunun örneklerini Göktürkler'de ve Uygurlar'da görmek mümkündür. Müstakbel hâkanların anneleri olmaları sebebiyle ilk hatunun Türk aslından gelmesine dikkat edilirdi.

Eski Türk geleneklerinin kuvvetli tesirinde bulunan Karahanlılar'da hâkandan sonra söz sahibi olan kişi hatundu. Karahanlı sarayındaki kadınlara Uygurlar'dan geçen "kunçuy" veya "katun kunçuy" da denirdi; ancak kunçuy unvanı hatundan bir derece aşağı idi.

Seçukluklar'da hatun unvanıyla anılan hükümdar hanımları saray toplantılarında katılmasalar da kocaları üzerinde nüfuz sahibi idiler. Meselâ Tuğrul Bey eşi Altuncan Hatun'un sözünü dinler, kararlarında onun fikrini de alırdı. Sultanlar, genellikle başhatun olmak üzere hanımlarından birini yanlarında sefere götürürlerdi. Ayrıca hatunlardan bazıları sarayda sultanın yanında değil geçici veya devamlı olarak bir başka şehirde ikamet ederdi. Sultanla birlikte sarayda otursun veya oturmasın hatunun emrinde küçük çapta bir idarî ve askerî teşkilât, kendi hazinedarı tarafından yönetilen bir hazine, özel vezir ve diğer görevliler bulunurdu. Nitekim Tuğrul Bey, Hemedan'da üvey kardeşi İbrâhim Yinal tarafından kuşatılınca zevcesi Altuncan Hatun'un emrindeki Oğuzlar'la Bağdat'tan kocasının yardımına gittiği bilinmektedir. Alparslan'ın kız kardeşi Gevher Hatun, kocası Erbasgan'ı kurtarmak için Yabgulu Türkmenleri'ni etrafında toplamak üzere harekete geçmiş, ancak başarılı olamamıştı. Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun da (Hâtûn el-Celâliyye) kocası üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Nizâmülmülk, eski Türk devletlerinden intikal eden kadın nüfuzunun devletin geleceği için tehlikeli olduğunu anlayınca hatunların hükümet işlerine müdahalesini önlemeye çalışmıştır. Uzun süren vezirliği döneminde edindiği tecrübelerle dayanarak kaleme aldığı *Siyâsetnâme* adlı eserinde, hükümdarların hatunların tesiriyle çıkardıkları fermanların doğuracağı sakıncaları belirtirken meydana gelecek fesada, uğrılacak zarara, halkın mâruz kalacağı